

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

2

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

2

VILNIUS 2007

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007

© Straipsnių autoriai, 2007

VITALIJA S T R A V I N S K I E N Ė

**LENKŲ IŠVYKIMAS IŠ VILNIAUS 1944–1947 M.:
KULTŪRINIŲ VERTYBIŲ KLAUSIMAS**

Įvadas

Antrojo pasaulinio karo metais Vilniaus gyventojai patyrė kelias okupacijas. 1944 m. su sovietinės valdžios atėjimu prasidėjo priverstinė migracija iš Lietuvos į Lenkiją, kurios metu turėjo persikelti keliasdešimt tūkstančių miesto gyventojų. Kartu su išvykstančiais lenkais į Lenkiją iškeliavo ir jų sukauptos ar saugotos kilnojamosios kultūrinės vertybės.

Straipsnyje siekiama atskleisti, kokiomis aplinkybėmis, lenkams persikeliant į Lenkiją, ten pateko kilnojamosios kultūrinės vertybės, kas rūpinosi šio darbo koordinavimu, į kokias Lenkijos institucijas minėtos vertybės pateko. Tyrimo centre atsidūrė daugiausia privatiems asmenims priklausiusios kultūrinės vertybės. Tačiau pažymėsime, kad kartu su jomis į Lenkiją iškeliavo ir dalis Vilniaus visuomeninių ar valstybinių organizacijų vertybių, kurias reikėtų laikyti Lietuvos kultūros vertybių dalimi. Minėtosios organizacijos (pvz., Vilniaus universitetas, Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Vilniaus medicinos draugija ir kt.) veikė dar iki Lenkijos okupacijos 1920 m., ir savo istorija buvo susijusios su Lietuva.

Nagrinėjamas masinis gyventojų persikėlimas pokario Lietuvos istorijoje buvo naujas reiškinys. Jį sąlygojo SSRS inspiruoti susitarimai su Lenkija dėl apsikeitimo tam tikrų etninių grupių gyventojais (tuo pat metu persikėlimas vyko ir iš Vakarų Ukrainos bei Vakarų Baltarusijos). To meto dokumentuose nagrinėjamas procesas

buvo įvardytas kaip „evakuacija“. Lietuvos ir Lenkijos istoriografijoje bene labiausiai paplito „repatriacijos“ terminas. Tačiau abu jie nevisiškai tiksliai apibūdina nagrinėjamą procesą. Kadangi jame dalyvavo įvairių kategorijų asmenys – karo pabėgėliai, lenkai autochtonai ir kt., todėl vieniems iš jų tai buvo „repatriacija“, kitiems – „ekspatriacija“. Iš esmės nagrinėjama reiškinį galima apibūdinti kaip gyventojų mainus tarp SSRS (ir LSSR) ir Lenkijos, kurie Lietuvos atveju įgavo vienpusę kryptį. Iš Lenkijos į Lietuvą iš viso atvyko 14 asmenų.

Lietuvos istoriografijoje specialių darbų tyrinėjama problematika nėra. Lietuvos kilnojamųjų kultūros vertybių netektys pirmosios sovietinės okupacijos metais aptariamos Sigito Jegelevičiaus darbuose¹. Įdomių pastebėjimų apie Vilniaus kultūros paveldą antrosios sovietinės okupacijos pradžioje yra Jūratės Markevičienės straipsnyje². Tačiau jame pagrindinis dėmesys buvo skirtas nekilnojamajam kultūros paveldui. Mūsų nagrinėjama problematika trumpai apžvelgta Nastazijos Kairiūkštytės straipsniuose³, kuriuose analizuotas lenkų išvykimas iš Lietuvos 1944–1947 m. Remdamasi Lietuvos šaltiniais ji konstatavo, kad kartu su išvykstančiais lenkais į Lenkiją buvo išvežta ir dalis Vilniaus miestui priklausiusių kilnojamųjų kultūros vertybių⁴.

2006 m. pasirodžiusiame Zigmanto Kiaupos darbe⁵ apie kilnojamųjų Lietuvos kultūros vertybių praradimus ir pastangas jas atgauti XVIII–XX a. yra aptariami Lenkijos atstovų bandymai perimti kai kurias kultūros vertybes iš Lietuvos Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir vėlesniais metais. Daugiausia kultūros vertybių iš Lietuvos į Lenkiją iškeliavo per pastarosios vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR įstaigą 1945–1946 m.⁶

Įdomių minčių tyrinėjama tema galima rasti dailėtyrininko Vlodo Drėmos ir paminklų konservuotojo, ilgamečio Varšuvos nacionalinio muziejaus direktoriaus Stanisławo Lorentzo paskelbtuose laiškuose⁷. Iš jų susirašinėjimo matyti, jog į Len-

¹ S. J e g e l e v i č i u s, Istorijos sukuriuose (Lietuvos archyvai 1940–1945 m.), *Lietuvos archyvai*, 1990, t. 2, p. 3–7; S. J e g e l e v i č i u s, 1939 metai ir Lietuvos archyvai, *Mūsų praeitis*, 1992, t. 2, p. 77–98; S. J e g e l e v i č i u s, Rok 1939 – rabunek archiwów wileńskich, *Przegląd Wschodni*, 1997, t. IV, zes. 2, s. 381–394; S. J e g e l e v i č i u s, Lietuvos archyvai: penkiasdešimt sovietmečių. Laimėjimai ir praradimai, *Lietuvos archyvai*, 1998, t. 10, p. 7–12.

² J. M a r k e v i č i e n ė, Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu, *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, Vilnius, 1999, p. 142–175.

³ N. K a i r i ū k š t y t ė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. K a i r i ū k š t y t ė, Turto klausimai pirmosios gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR į Lenkiją metais (1945–1946), *Lituanistica*, 1992, Nr. 3, p. 11–21.

⁴ N. K a i r i ū k š t y t ė, Lenkų repatriacija..., p. 137–138; N. K a i r i ū k š t y t ė, Turto klausimai..., p. 17–18.

⁵ Z. K i a u p a, *Lietuvos kultūros vertybių kelionės iki 1990*, Vilnius, 2006.

⁶ Ten pat, p. 116–117.

⁷ *Vladas Drėma, laiškai, Stanisław Lorentz, listy*, Vilnius, 1998.

kijos nacionalinį muziejų iškeliavo daug tuometinio Vilniaus universiteto archyvinių dokumentų⁸.

Lenkijos istoriografijoje nagrinėjama problematika paminėtini keli reikšmingesni darbai. Vienas jų – Alicijos Paczoskos monografija, kurioje pristatomas 1944–1947 m. masinis lenkų išvykimas iš Lietuvos ir aptariamas turto bei kultūrinių vertybių išvežimas⁹. Autorė kultūros vertybių išvežimą vertina per lenkiško patriotizmo prizmę, įvardydamą tai kaip jų gelbėjimą nuo sunaikinimo. Monografijoje yra konkrečių faktų, liudijančių vienų ar kitų asmenų dalyvavimą išsivežant ir valstybinėms ar visuomeninėms institucijoms priklausiusias vertybes.

Dariuszo Matelskio darbe¹⁰ akcentuojami Lenkijos kultūros vertybių praradimai ir pastangos jas susigrąžinti. Autoriaus teigimu, iš Lietuvos į Lenkiją 1945–1947 m. buvo išsiųsta 17 transportų su muziejinėmis vertybėmis, archyviniais šaltiniais, knygomis ir antikvariniais baldais¹¹. Tačiau autorius nepripažino Lietuvos teisių į čia sukurtas kultūros vertybes, laikydamas jas tik Lenkijos nuosavybe. Jis apgailestavo, kad iš Vilniaus universiteto nepavyko atgauti Joachimo Lelevelio, Mokslo bičiulių draugijos ir Vilniaus medicinos draugijos bibliotekos rinkinių.

Straipsnis parengtas pagal archyvinę medžiagą iš Lietuvos ir Lenkijos archyvų. Vertingiausi tiriamai temai buvo Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto (vėliau vyriausybės) generalinio įgaliotinio repatriacijai ir vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje įstaigų dokumentai, saugomi Naujųjų aktų archyve (NAA) Varšuvoje. Būtent ši institucija organizavo ir vykdė lenkų persikėlimą į Lenkiją. Vienas iš įstaigos skyrių buvo atsakingas už kultūrinių vertybių apskaitą ir pergabenimą į Lenkiją. Iš šio skyriaus ataskaitų Lenkijos generaliniam įgaliotiniui, įvairių instrukcijų dėl kultūros vertybių apskaitos ir rinkimo galima susidaryti gana aiškų per Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje įstaigą pergabentų kultūros vertybių vaizdą. Pažymėtina, kad per lenkų persikėlimo akciją, šiai įstaigai padedant, į Lenkiją iškeliavo privačių asmenų, taip pat dalis kai kurių valstybinių bei visuomeninių organizacijų sukauptų kultūros vertybių. Jos daugiausia buvo siunčiamos į Varšuvą, į nacionalinį muziejų ir nacionalinę biblioteką.

Lietuvos archyvinė medžiaga nagrinėjama problematika yra labai fragmentiška ir išblaškyta keliuose archyvuose. Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA) saugomoje LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo evakuacijai LSSR teritorijoje įstaigos dokumentacijoje duomenų apie kultūros vertybes yra mažai, kas liudytų, kad įstaigai

⁸ Ten pat, p. 340.

⁹ A. P a c z o s k a, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003, s. 251–256.

¹⁰ D. M a t e l s k i, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury*, t. 1–2, Kraków, 2006.

¹¹ Ten pat, t. 1, p. 484.

jos buvo marginalinis dalykas. Iš išlikusio įstaigos archyvo kur kas geriau galima atskleisti lenkų persikėlimo iš Vilniaus statistinį vaizdą ir dinamiką. Vertingas tiriamai temai buvo tame pačiame archyve saugomas LSSR Užsienio reikalų ministerijos fondas, liudijantis Lenkijos pastangas 1946–1947 m. iš Lietuvos atgauti kai kurias kultūrinės vertybes.

Lietuvos literatūros ir meno archyve saugomi dokumentai buvo naudingi rekonstruojant kultūrinę padėtį Vilniuje antrosios sovietinės okupacijos pradžioje, atskleidžiant prosovietinės Lenkų patriotų sąjungos Vilniuje pastangas perimti kai kurių prieškarinio Vilniaus švietimo įstaigų bibliotekas. Čia pat saugomame dailėtyrininko Vl. Drėmos archyve (f. 541) pavyko rasti duomenų apie tuometinio Vilniaus valstybinio dailės muziejaus padėtį lenkų persikėlimo metu. Apie to paties muziejaus darbą tuo pat metu vertinga medžiaga saugoma Lietuvos dailės muziejaus archyve (LDMA). Remdamiesi ja galime teigti, kad tuometinis muziejaus direktorius Leonas Karsavinas darė žygių, kad vertingos kultūros vertybės ne iškeliautų į Lenkiją, o papildytų jo vadovaujamos įstaigos fondus.

Vilniaus socialinę-ekonominę, kultūrinę padėtį 1944 m. antrame pusmetyje – 1946 m. atskleisti padėjo Vilniaus miesto vykdomojo komiteto ir jo padalinių bei LKP(b) Vilniaus miesto komiteto dokumentai (įvairūs pranešimai, ataskaitos, posėdžių ir susirinkimų protokolai ir kt.), saugomi Lietuvos ypatingajame (LYA) bei Vilniaus apskrities (VAA) archyvuose.

Situacija Vilniuje 1944 m. antroje pusėje

1944 m. liepos 13 d. sovietinė kariuomenė užėmė Vilnių. Miestas gana smarkiai nukentėjo nuo karo veikslių: buvo sunaikinta daugiau kaip 30 proc. gyvenamųjų namų (iki karo jų mieste buvo per 13 tūkst.), nukentėjo daug įmonių ir įstaigų, sunaikinta elektros stotis, vandentiekis, trys tiltai per Nerį¹². Iš negausių pranešimų matyti, kad kultūros įstaigoms taip pat buvo padaryta nuostolių: sunaikinti 3 muziejai, 2 teatrai, pati didžiausia ir knygomis turtingiausia biblioteka (1-oji viešoji biblioteka, turėjusi apie 54 tūkst. knygų). Dalinai nukentėjo ir kitos švietimo, mokslo, kultūros įstaigos¹³. Dar didesnių nuostolių kai kurios iš jų patyrė 1944–1945 m.

¹² Kitais duomenimis iš 13156 iki karo buvusių gyvenamųjų namų buvo sugriauta 6177, *LYA: LKP dokumentų saugykla*, f. 3109, ap. 3, b. 57, 13.

¹³ Vykstant karo veiksliams Vilniuje iš 2-osios viešosios bibliotekos (Trakų g. 11–9) buvo išgrobta ar sugadinta apie 900 knygų, iš 4-osios bibliotekos (Kalvarijų g. 29–1) dingo per 500 knygų, iš 3-iosios (Sodų g. 9–11) dingo per 1000 knygų. 1945 m. sausio 18 d. aktai apie nuostolius Vilniaus miesto viešosioms bibliotekoms, *VAA*, f. 1016, ap. 3, b. 2, l. 1–4, 115. Nemažų nuostolių patyrė mokslo institucijos, bažnyčios ir vienuolynai. Antai vyrų pravoslavų vienuolynas nuostolius įvertino apie 13,5 tūkst., LSSR MA Etnologijos institutas – apie 2400 rublių, ten pat, f. 761, ap. 1, b. 6, l. 1–30.

žiema, kai pro neįstiklintus įstaigų langus prisnigo ir prisikaupė daug drėgmės, todėl knygos atsiklijudavo, susiraitydavo, o baldus ar paveikslus drėgmė visai sugadindavo¹⁴. Dalį kultūros vertybių (pvz., knygų) kai kurie miestiečiai, besirengiantys persikelti į Lenkiją, dėl kuro trūkumo sudegino.

Vykdam 1944 m. rugpjūčio 12 d. LSSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) nutarimą dėl gyventojų registracijos išlaisvintose nuo vokiečių okupacijos vietovėse, Vilniuje kelias savaites registruoti gyventojai. NKVD duomenimis, 1944 m. pabaigoje Vilniuje gyveno 106 497 gyventojai, iš kurių 84 990 lenkų, 8867 rusai, 7958 lietuviai, 2062 baltarusiai, 1680 žydų, 519 ukrainiečių, 39 totoriai, 36 latviai, 13 vokiečių ir 303 kitų tautybių¹⁵. Negalima atmesti galimybės, kad dalis gyventojų nebuvo suregistruota. Tačiau šie duomenys gana patikimi, nes panašų gyventojų skaičių randame ir Vilniaus miesto partijos komiteto dokumentuose, kuriuose užfiksuota, kad keturiuose miesto rajonuose gyveno 107 tūkst. asmenų, kurie pasiskirstė taip: Dzeržinskio rajone – 30 tūkst., Stalino – 34 tūkst., Lenino – 23 tūkst., Tarybų – 20 tūkst.¹⁶

Tačiau 1945 m. miesto gyventojų etnis santykis sparčiai kito: lenkai buvo priversti persikelti į Lenkiją, o mieste daugėjo kitų etninių grupių atstovų. 1945 m. pabaigoje iš Vilniaus į Lenkiją jau buvo išvykę apie 57 tūkst. asmenų (dauguma lenkai), tuo pat metu mieste buvo apie 109 tūkst. gyventojų. Tai rodo, kad į Vilnių atvyko apie 60 tūkst. asmenų¹⁷. Tiesa, niekur nefiksuojama jų etninė priklausomybė.

Tarptininiai lietuvių ir lenkų santykiai Vilniaus mieste buvo gana sudėtingi. Pažymėtina, kad dalis miesto gyventojų lenkų buvo neigiamai nusiteikę sovietinio režimo atžvilgiu. Jų politinės aspiracijos buvo siejamos su Lenkijos Respublikos vyriausybe Londone. Todėl Vilniaus valstybinės priklausomybės klausimas didino

¹⁴ 1945 m. vasario 5 d. Vilniaus valstybinio dailės muziejaus komisijos aktas, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 34, l. 22; 1945 m. kovo mėn. Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie LSSR LKT bibliotekų skyriaus viršininko A. Poškos pranešimas „Iš dvasinės kultūros lobyno veiklos (žodis apie knygą ir bibliotekinius)“, *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 476, ap. 1, b. 3, l. 44. Pažymėtina, kad 1945 m. sausio mėnesį įvykęs didžiulis sprogimas Vilniaus geležinkelio stotyje taip pat pridarė nuostolių meno įstaigoms. Nuo jo nukentėjo Vilniaus valstybinio dailės muziejaus centrinis pastatas (dab. rotušėje) ir jame buvę ekspozitai. Dėl sprogo padarytų nuostolių teko atidėti muziejaus atidarymą. 1945 m. birželio 8 d. Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktoriaus L. Karsavino raštas Meno reikalų valdybai prie LSSR LKT, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 35, l. 24.

¹⁵ V. S t r a v i n s k i e n ė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 m. metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 18.

¹⁶ LKP Vilniaus miesto komiteto posėdžio, įvykusio 1944 m. spalio 6 d., protokolas Nr. 14, *LVA: LKP dokumentų saugykla*, f. 3109, ap. 3, b. 1, l. 61.

¹⁷ Bendros žinios apie išvykusius pagal rajonus 1945 m., *LCVA*, f. R-841, ap. 8, b. 204, l. 1–8; Informacinė pažyma apie rinkimų į SSSR AT Vilniaus mieste eigą 1945 m. gruodžio 18 d. *LVA: LKP dokumentų saugykla*, f. 1771, ap. 8, b. 250, l. 138.

įtampą lenkų ir lietuvių santykiuose. Lenkai gyventojai buvo nusivylę, kad Vilnius perėjo į LSSR sudėtį ir tikėjosi, kad tai tik laikina padėtis. Jų požiūris į lietuvius buvo neigiamas: juos kaltino bendradarbiavus su vokiečiais ir persekiojant lenkus, o dabar – prisišliejus prie sovietų tam, kad perimtų Vilniaus valdymą¹⁸. Lietuvos archyvuose nepavyko rasti išsamesnių duomenų apie miesto gyventojų lietuvių požiūrį į lenkus, į paskelbtą persikėlimo akciją.

Sunki ir sudėtinga ekonominė padėtis mieste slėgė visus miestiečius. Prekybos įmonės mieste praktiškai nedirbo, maisto produktai iš kaimų į miesto turgus pirmosiomis sovietinės okupacijos dienomis nebuvo atvežami, duona ir kitais maisto produktais miestelėnai buvo aprūpinami menkai. Duonos korteles gaudavo tik 40 proc. dirbančiųjų. Įdomumo dėlei galima pasakyti, kad rugpjūčio mėnesio viduryje turguose galima buvo nusipirkti 1 kg sviesto už 650 rub., 1 kg duonos – už 70 rub., 1 agurką – už 15 rub., o atlyginimas, pavyzdžiui, kurjerio ar valytojos-kūrikės buvo 200–225 rub. per mėnesį¹⁹. Be to, neretai atlyginimai gerokai vėluodavo. Matyt, nemažos dalies gyventojų tuometines nuotaikas galima būtų iliustruoti vieno lietuviuo miestelėno išpūdziais: „<...> jeigu jūs pažiūrėtumėte, kaip mieste žmonės kenčia: alkani, be butų, koks jūs jaustumėtės laimingas, kad jūsų čia nėra <...>“²⁰.

Išvykimo į Lenkiją pradžia

1944 m. rugsėjo 22 d. tarp LSSR ir Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komiteto buvo pasirašytas susitarimas dėl lietuvių evakuavimo iš Lenkijos teritorijos ir Lenkijos piliečių – iš LSSR teritorijos. Jame buvo numatyta pasikeitimo gyventojais eiga, jo vykdytojai, sąlygos, kuriomis galima persikelti ir kt. Šis susitarimas reguliavo visus su persikėlimu susijusius klausimus.

Norinčių persikelti asmenų registracija prasidėjo pavėluotai (1944 m. gruodžio 28 d.), nors pagal sutartį jos pradžia buvo numatyta spalio 15 d. Iki 1945 m. sausio 1 d. Vilniuje užsiregistravo 750 asmenų, o 1945 m. kovo 10 dieną jau buvo per 103 tūkst.²¹ Iš viso iš Vilniaus panoro išvykti daugiau kaip 111 tūkst. asmenų, iš

¹⁸ 1944 m. liepos 19 d. speciali informacija LKP (b) CK apie nuotaikas Vilniaus mieste, ten pat, f. 1771, ap. 7, b. 196, l. 11–12.

¹⁹ 1944 m. rugpjūčio 8 d. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto prekybos skyriaus ataskaita apie atliktą darbą, *VAA*, f. 761, ap. 9, b. 7, l. 6; 1944 m. gruodžio 8 d. Meno reikalų valdybos prie LSSR LKT viršininko J. Banaičio įsakymas, *Literatūros ir meno archyvas*, f. 289, ap. 1, b. 1, l. 324.

²⁰ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus specialus pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, *LVA*, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 64.

²¹ Vilniaus rajono registracijos knyga, *LCVA*, f. R-841, ap. 8, b. 24, l. 17–23, 31–40, 45–47, 54–61, 66–68, 75–79; Žinios apie užsiregistravusius 1945 m. kovo 10 d., *LVA: LKP dokumentų saugykla*, f. 1771, ap. 8, b. 197, l. 133.

kurių lenkai sudarė per 109 tūkst. Šie duomenys rodo, kad lenkų užsirašė daugiau, negu gyveno Vilniuje. Tokia situacija susidarė todėl, kad čia užsiregistravo ne tik miesto gyventojai lenkai, bet ir iš kitų Lietuvos vietų ar SSSR regionų atvykę asmenys.

Pažymėtina, kad iš pradžių persikėlimo procesas pradėjo strigti, nes žmonių motyvaciją išvykti ar pasilikti Vilniuje lėmė įvairios priežastys ir nuostatos. Iš karto galima pažymėti, kad pradiniu persikėlimo etapu (1944 m. pabaiga – 1945 m. pirma pusė) Vilniaus gyventojai lenkai pasirinko pasyvaus laukimo taktiką.

1944–1945 m. Vilniuje ir aplink esančiose apskrityse veikė gana stiprios lenkų pagrindžio organizacijos, kaip antai Lenkijos Respublikos Vyriausybės įgaliotinio kraštui delegatūra, Politinių partijų konventas, Armija krajova, kurios darė įtaką gyventojams, skelbdamos, kad netrukus Vilnius ir Vilniaus kraštas priklausys Lenkijai. Buvo platinami tokio turinio atsišaukimai: „<...> Vienos vokiečių okupacijos mes atsikratėme, dabar atėjo antras okupacijos periodas, bet bus laikas – mes atsikratysime jos. Vilnius buvo ir bus lenkų. Kas išvažiuoja iš Vilniaus, tas išduoda Tėvynę“²². Pagrindžio organizacijos gyventojus ragino pasilikti. Minėtų organizacijų pozicijai buvo artimas lenkų dvasininkų požiūris į persikėlimą. Vilniaus vyskupijos arkivyskupo Romualdo Jałbzykowskio nurodymu, lenkų kunigai turėjo likti Lietuvoje ir raginti tikinčiuosius niekur neišvykti²³. Kai kurie kunigai šį nurodymą vykdė ir ragino gyventojus pasilikti, nes „greitai čia įvyks dideli pasikeitimai mūsų naudai ir visa teritorija, anksčiau priklausiusi Lenkijai, vėl bus prijungta prie jos“, todėl „reikia laikytis čia, <...> geras lenkų patriotas neturi teisės pasitraukti iš savo posto“²⁴. Be to, pasilikti skatino subjektyvūs veiksniai (Vilniuje lieka giminės, čia turi gyvenamąjį plotą ir darbą bei pan.) ar giminių ir artimųjų iš Lenkijos pranešimai, kad Lenkijoje sunku gyventi, blogos ekonominės-socialinės sąlygos, todėl geriau nevažiuoti arba bent jau neskubėti išvažiuoti. Antra vertus, buvo veiksmų, skatinusių pasirinkti išvykimą į Lenkiją. Bene svarbiausias iš jų buvo represijų baimė. NKVD–NKGB vykdė akcijas prieš lenkus, siekdama sunaikinti lenkų pagrindį ir sumažinti jo rėmėjų bazę. Todėl Vilniuje vyko masiniai areštai, kratos, dokumentų patikrinimai. Ypač daug lenkų buvo suimta 1944 m. pabaigoje – 1945 m. sausio–vasario mėnesiais. Nuo 1944 m. liepos iki 1945 m. gegužės antros pusės Vilniuje buvo sulaikyta per 5,5 tūkst. lenkų (iš viso Lietuvoje tuo pačiu laikotarpiu buvo suimta ir sulaikyta daugiau

²² Plačiau apie tai žr. V. S t r a v i n s k i e n ė, Lenkai Lietuvoje. 1944 m. antroji pusė – 1946 metai: tarp pasirinkimo likti ar išvykti į Lenkiją? *Lietuvos istorijos metraštis. 2004. 2*, Vilnius, 2005, p. 120.

²³ Ten pat, p. 123.

²⁴ Vilniaus apskrities MGB skyriaus viršininko papulk. Aleksejevo 1946 m. birželio 10 d. ataskaita LSSR MGB 2-ojo skyriaus (respublikai) viršininkui papulk. Počkajui, *LYA*, ap. 15, b. 3729, l. 22; NKGB Švenčionių skyriaus viršininko pulk. Malanžino pranešimas LSSR liaudies saugumo komisarui gen maj. Jefimovui apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1946 m. sausio mėnesį, ten pat, ap. 3, b. 1922, l. 45.

kaip 9 tūkst. lenkų)²⁵. Šios represinės akcijos psichologiškai ir emociškai labai paveikė gyventojus: tvyrojo baimė, nesaugumo jausmas, tai vertė žmones rinktis išvykimo galimybę.

Be NKVD–NKGB represinių akcijų, impulsą išvykti davė ir išryškėjusi tarptautinė politinė situacija. 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje tarp gyventojų sklاندė gandai apie greitą Lenkijos atsikūrimą su iki karo buvusiomis valstybinėmis sienomis. Paviėšinus Jaltos konferencijos (1945 m. vasario 4–11 d.) nutarimus, dauguma Vilniaus lenkų suvokė, kad miestas nepriklausys Lenkijai. Taigi nebeliko buvusio neaiškumo ir neapibrėžtumo. Lenkų bendra nuotaika buvo prislėgta, ir netgi tie, kurie anksčiau nesirengė išvykti, dabar apsigalvojo²⁶.

Persikėlimo iš Vilniaus dinamika ir statistinė išraiška

1944–1947 m. masinis lenkų išvykimas prasidėjo nuo Vilniaus miesto gyventojų. Mat, LSSR vyriausiasis atstovas evakuacijai taikė diferenciacijos principą, pirmiausia leisdamas išvažiuoti iš Vilniaus miesto. Toks sprendimas buvo priimtas ne tik dėl techninių veiksnių (su Vilniumi buvo geriausias susisiekimas geležinkeliais). Galima kelti prielaidą, kad toks planas buvo priimtas su aukštų LSSR institucijų žinia ir pritarimu. Į dalį miesto gyventojų lenkų buvo žiūrima kaip į sovietinei valdžiai priešiška ir nepalankiai nusiteikusius žmones, todėl geriau būsią, jeigu jie išvyks. LSSR partinei-administracinei vadovybei VKP(b) CK biuras Lietuvoje 1945 m. sausio pabaigoje griežtai nurodė paspartinti evakuavimo eigą²⁷. Visos VKP(b) CK biuro nurodytos priemonės susivedė į nepalankių gyvenimo sąlygų sudarymą, kas turėjo paveikti lenkų apsisprendimą išvykti. Netrukus panašų sprendimą priėmė ir LKP(b) CK. Asmeniškai LKP(b) CK sekretorių Antaną Sniečkų neramino gana įtempti lenkų ir lietuvių santykiai Vilniuje. Kaip šios problemos sprendimą jis matė lenkų išvykimą į Lenkiją²⁸. Panašios pozicijos laikėsi LSSR Aukščiausios tarybos prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis, anot kurio, „Vilnius turi būti tvirtas lietuvių darbo klasės židinys“²⁹.

²⁵ A. B u b n y s, Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej, *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 132.

²⁶ 1945 m. vasario 23 d. specialus pranešimas LKP (b) CK sekretoriui Sniečkui, *LYA*, ap. 10, b. 10, l. 145.

²⁷ VKP(b) CK biuro 1945 m. sausio 25 d. nutarimo projektas, ten pat, f. K-8, ap. 3, b. 2, l. 37.

²⁸ LKP (b) CK sekretoriaus Sniečkaus kalba komjaunimo aktyvo respublikiniame pasitarime [trūksta dokumento pradžios, turėtų būti 1945 m. – V. S.], *LYA: LKP dokumentų saugykla*, f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 33.

²⁹ Vilniaus miesto 2-osios partinės konferencijos, įvykusios 1946 m. balandžio 24–25 d., medžiaga, ten pat, f. 3109, ap. 3, b. 59, l. 150.

Kita vertus, panaši persikėlimo eiga Baltarusijoje ir Ukrainoje leidžia manyti, kad nurodymas evakuaciją pradėti nuo miestų gyventojų buvo gautas iš Maskvos. Negalima atmesti ir tos aplinkybės, kad vis gausiau į Vilnių plūstantys sovietinės administracijos ar karinių struktūrų atstovai, norėdami užsitikrinti geresnes socialines-buitines sąlygas, taip pat prisidėjo prie greitesnio Vilniaus lenkų išvykimo.

Pirmieji asmenys iš Vilniaus išvažiavo 1944 m. gruodžio 30 d., o pirmoji 820 asmenų grupė geležinkeliu – 1945 m. sausio pabaigoje. Iki tų pačių metų vasaros iš miesto buvo persikėlę beveik 27 tūkst. žmonių, o iki metų pabaigos – per 56 tūkst. Iš viso iki 1946 m. pabaigos oficialiais duomenimis, iš Vilniaus išvyko apie 90 tūkst. žmonių, daugiausia lenkų. Intensyviai žmonės kėlėsi 1946 m. pavasarį: balandžio mėnesį išvyko apie 6 tūkst., gegužės – per 8 tūkst. asmenų³⁰ (palyginimui birželio–liepos–rugpjūčio mėnesiais išvažiavo per 9 tūkst.).

Kultūrinių vertybių klausimas

Reikia pabrėžti, jog tiek Lenkijos Respublikos emigracinė vyriausybė Londone, tiek ir prosovietinė vadovybė rūpinosi kultūrinių vertybių grąžinimu į Lenkiją. Lenkijos emigracinė vyriausybė dar Antrojo pasaulinio karo pradžioje (1940 m. pradžioje) įsteigė Kultūrinių vertybių grąžinimo į Lenkiją biurą³¹, kuris rinko ir apibendrina informaciją apie daugiausia Vokietijos išsivežtas kultūrines vertybes. Informaciją apie kultūros vertybių netektis teikė lenkų pagrindžio struktūros. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje biuras jau turėjo sudaręs išsamius tokių vertybių sąrašus.

1944 m. antroje pusėje panašius biurus prie Tautinio išsivadavimo komiteto (vėliau Ministrų tarybos), Pramonės, Švietimo bei Kultūros ministerijų įkūrė ir prosovietinė Lenkijos vadovybė. Reikėtų pažymėti, jog dėl karo veiksmų labai nukentėjo Lenkijos meno ir mokslo institucijos ir jose buvusios kultūrinės vertybės. Ypač didelius nuostolius skaičiavo Varšuvos institucijos. Todėl suprantamas Lenkijos vadovybės noras šiuos nuostolius kompensuoti. Vienas iš būdų – kultūros vertybių iš Lietuvos (ir Baltarusijos bei Ukrainos) atgabenimas į Lenkiją per evakuacines struktūras. Visą lenkų persikėlimą iš SSRS ir su juo susijusius klausimus koordinavo Lenkijos repatriacinės įstaigos (*Polski Urząd Repatriacyjny*) vadovas. Jis lankydamsis Vilniuje (1944 m. rudenį) nurodė surinkti informaciją apie kultūrines vertybes, kuria remiantis Lenkija iškeltų revindikacinius reikalavimus³².

³⁰ Bendros žinios apie išvykusius 1946 m. pagal rajonus, *LCVA*, f. R-841, ap. 8, b. 204, l. 1–8.

³¹ D. M a t e l s k i, min. veik., p. 401.

³² 1945 m. vasario 5 d. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR Kultūros ir spaudos skyriaus vedėjos M. Rzeuskos raštas Lenkijos repatriacinės įstaigos direktoriui, *NAA*, Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje fondas, 1, l. 34.

Kultūros vertybėms 1944 m. rugsėjo 22 d. LSSR ir Lenkijos susitarime buvo skirta nedaug vietos. 3-iaame straipsnyje buvo nurodytas sąrašas daiktų, kuriuos draudžiama išsivežti. Tarp jų buvo ir meno bei senovės dalykai, kurie nebuvo asmens nuosavybė ar sudarė kolekcijas, taip pat fotografijos, išskyrus asmenines, planai, žemėlapiai, baldai³³. Šeimai buvo galima išsivežti iki 2 tonų bagažo. Tačiau buvo išskirtos grupės asmenų, turėjusių galimybę išsivežti jų profesiniam veikimui būtinus daiktus, viršijančius nustatytą tonazą. Tokiai grupei buvo priskirti amatininkai, menininkai, mokslininkai, medikai ir kt. Tai suteikė galimybę minėtiems asmenims išsivežti įvairius įrenginius, bibliotekas, muzikos instrumentus ir kt.

Pažymėtina, kad pradiniam persikėlimo akcijos etape (1944 m. pabaigoje – 1945 m. pirmojoje pusėje) visas LSSR evakuacinių struktūrų dėmesys buvo sutelktas į bendras problemas (evakuacinių rajonų darbo, paties išvykimo organizavimas, transporto priemonių tiekimas ir kt.), todėl mažai domėtasi išvežamo bagažo turiniu. Juo labiau, kad nebuvo institucijos, kontroliuojančios, kaip šis draudimas įgyvendinamas ir tikrinančios pasienio kontrolės poste išvykstančiųjų bagažą. Be to, iš anksčiau iš Lietuvos į Lenkiją išvykusių asmenų ateidavo informacija, kad pasienyje nėra jokios kontrolės, todėl galima pervežti ką tik nori³⁴. Žinoma, LSSR vyriausiojo atstovo įstaigos darbuotojai atlikdavo bendrą apžiūrą, dažniau neleiddami išsivežti baldų.

Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR instrukcijoje 1944 m. susitarimui vykdyti darbuotojams buvo nurodyta, kad forminant dokumentus išvykimui iš gyventojų nereikia reikalauti jokių pažymų apie turėtą turtą, bibliotekas ir pan.³⁵ Todėl dėl nepakankamos kontrolės iš LSSR atstovų pusės ir Lenkijos tarnautojų intereso, kad kultūros vertybės pasiektų Lenkiją, susidarė galimybės pasiimti ne tik asmeninius daiktus. Tokiu būdu iš Vilniaus universiteto buvo išsivežti žemėlapiai, dailės rinkiniai, fotografijos, kiti dokumentai, iš muziejų – vertingi tapybos ir grafikos darbai³⁶.

³³ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994*, Vilnius, 1998, p. 164.

³⁴ LSSR VRLK pavaduotojo Martavičiaus 1946 m. balandžio 29 d. specialus pranešimas, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 25, l. 115–117.

³⁵ Instrukcija 1944 m. rugsėjo 22 d. susitarimui vykdyti, *NAA*, Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje fondas, 2, l. 2.

³⁶ A. P a c z o s k a, min. veik., p. 252; V. D r ė m a, min. veik., p. 340; N. K a i r i ū k š t y t ė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 137–138. Be to, reikėtų pažymėti, kad Vilniaus valstybiniame dailės muziejuje dėl lenkų darbuotojų rengimosi išvykti į Lenkiją buvo atlikta inventorizacija. Konstatuota, kad nustatyti tikslią turimo inventoriaus būklę ir kiekį neįmanoma, nes nebuvo inventoriaus sąrašo. Lietuviai darbuotojai taip pat nerado ne tik senų inventorinių knygų, bet ir nemažos dalies eksponatų. Komisijos, tikrinusios Vilniaus valstybinio dailės muziejaus inventorių, ataskaita, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 14; 1955 m. sausio 24 d. V. Drėmos papildymas prie išsamios autobiografijos, *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 541, ap. 1, b. 419, l. 18.

Kultūrinių vertybių pervežimas vyko per Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje įstaigą. Ši įstaiga turėjo registruoti norinčius išvykti asmenis, organizuoti jų išvykimą, sudaryti išsamų paliekamo turto aprašą bei saugoti kultūrinės vertybes, t. y. išvežti į Lenkiją³⁷. Kultūrinių vertybių išvežimu rūpinosi specialus įstaigos skyrius. Tokio padalinio Lietuvos pusės vyriausiojo atstovo aparate nebuvo. Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio įstaigos Kultūros skyrius pradėjo veiklą nuo 1944 m. gruodžio mėnesio pradžios, t. y. pačios vyriausiojo įgaliotinio įstaigos darbo pradžios. Visą veikimo laikotarpį skyriui vadovavo dr. Marija Rzeuska³⁸. Be jos, įvairiu laiku jame dar dirbo 6–7 darbuotojai. Galima išskirti kelias skyriaus darbo kryptis:

- 1) informacijos apie bibliotekų, archyvų, muziejų fondus rinkimas, jos apibendrinimas ir perdavimas Varšuvai siekiant ten esančias vertybes perimti;
- 2) ryšių su lenkais – kultūros atstovais palaikymas, turint tikslą padėti išsivežti jiems priklausiusias kultūrinės vertybes arba jas perimti;
- 3) kultūros vertybių rinkimas, supirkimas ir jų išsiuntimas į Lenkiją.

Iš skyriaus ataskaitų Lenkijos repatriacinės įstaigos vadovui galima spręsti, kad skyriaus darbas buvo vykdomas slapta. Nuo 1944 m. gruodžio vidurio iki 1945 m. kovo vidurio skyriaus darbuotojai surinko išsamią medžiagą ir dokumentus apie Vilniuje veikusias organizacijas, jų turėtas kultūrinės vertybes, tų vertybių padėtį karo metais, tuometinę jų vietą ir būklę. Kaip pažymėjo M. Rzeuska, sudaryti kultūrinių vertybių sąrašai turėjo tapti pagrindu ateityje keliant jų grąžinimo Lenkijai klausimą³⁹. Dėl sąrašų svarbos ir jų reikšmės skyriaus darbuotojai asmeniškai juos nugabeno į Lenkiją. Minėtame vertybių apskaitos sąrašė buvo surinkti duomenys (įvairūs finansiniai dokumentai – aktai, kvitai), liudijantys kultūrinių vertybių judėjimą iš vienos vietos į kitą (rodo, kada ir kam paskolintos ar perduotos kultūrinės vertybės iš įvairių draugijų, muziejų), ataskaitos apie kultūrinių įstaigų fondus ir

³⁷ NAA, Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje fondo apyrašas, l. 4.

³⁸ Dalis Marijos Rzeuskos (1908–1982) gyvenimo buvo susijusi su Vilniumi. 1929–1935 m. ji studijavo polonistiką tuometiniame lenkiškajame Vilniaus universitete, 1935–1939 m. buvo universiteto Lenkų literatūros katedros asistentė, 1944–1947 m. ji koordinavo kultūrinių vertybių pervežimo iš Lietuvos į Lenkiją darbus. 1959 m. inicijavo Filomatų archyvo, kurį saugojo Stanisława Pietruszkiewiczówna ir jos įpėdinė Irena Kulicka, nelegalų persiuntimą į Lenkiją (dėl šio archyvo pervežimo į Lenkiją į M. Rzeuską buvo kreiptasi dar 1947 m.). 1960–1980 m. per 8 kartus archyvas kontrabanda dalimis buvo pervežtas į Lenkiją. Pirmus 3 kartus (1960, 1962, 1964) dokumentus pervežė Janina Zienowicz-Zagałowa, 1967, 1971 – Liublino universiteto prof. Czesławas Zgorzelskis, likusią dokumentų dalį – dr. Janas Solarzas. Archyvo pervežimo darbai vyko su Lenkijos Lublino universiteto tuometinio rektoriaus žinia, pervežimą finansavo Lenkijos kardinolas Stefanus Wyszynskis. H. J o t k i a ł ł o, Wyprawy do Wilna po złote runo filomackich papierów, *Magazyn Wileński*, 2002, nr 4, s. 27–30.

³⁹ 1945 m. kovo 9 d. M. Rzeuskos ir S. Ochotskio raštas Lenkijos repatriacinės tarnybos vadovui, NAA, Generalinio įgaliotinio repatriacijai fondas, 1, l. 26.

veiklą prieškario, karo metais bei Vilniaus universiteto padaliniuose esančių vertybių apskaita, užklausa apie valstybiniuose ir miesto archyvuose, muziejuose ir bibliotekose esančias vertybes. Dalis informacijos buvo gauta slapta, iš vienu ar kitu įstaigų darbuotojų lenkų.

Daugiausia dėmesio buvo skirta muziejiniams ir archyvinėms vertybėms bei knygoms (XV–XVIII a. rankraščiams, seniems leidiniams, paveikslams, numizmatikai). Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio įstaigos darbuotojus domino ir antikvariniai baldai, nors juos persiųsti į Lenkiją buvo sudėtingiau. Knygos evakuaciniais ešelonais dažniausiai keliavo į Lenkijos nacionalinę biblioteką, Švietimo ministeriją, universitetų bibliotekas Krokuvoje, Torunėje, Poznanėje, Lodžėje, Liubline ir kt. 1945 m. pabaigoje į Lenkiją buvo išsiųsta apie 32 tūkst. knygų (daugiausia į Lodžės universitetą, apie 13 tūkst. egzempliorių), taip pat jau persiųstos visos Vilniaus universiteto profesorių bibliotekos bei paruošta išsiųsti dar apie 70 tūkst. knygų⁴⁰. Muziejinės vertybės daugiausia siųstos į Nacionalinį muziejų Varšuvoje. Pvz., 1946 m. viduryje ši muziejų pasiekė archyviniai dokumentai: 1785 m. Ukmergės pavieto aktų knygų rankraštis, išrašai iš 1826 m. Vilniaus gubernijos bajorų knygų, Snitkų giminės albumai, apimantys 1809–1925 m., Vilniaus universiteto dokumentai ir kt. seni spaudiniai, apimantys XVII–XIX a., grafikos darbai iš XIX a., įvairūs muziejiniai dalykai (indai, meniški išsiuvinėjimai ir kt.), paveikslai (Vilniaus universiteto prof. Moišelio portretas, Ferdinando Ruščico dailės kūriniai, religinės tematikos paveikslai, pvz., Carpioni paveikslas „Trijų karalių nusilenkimas“, „Jėzaus širdies“ paveikslas, 14 paveikslų iš Vilniaus benediktinių vienuolyno)⁴¹. Kitu siuntimu į Varšuvą iškeliavo XVI–XVII a. senieji leidiniai, pvz., 1570 m. Krokuvoje išleisti Lenkijos (karūnos) statutai ir privilegijos, Cicerono darbas, išleistas Vilniuje 1606 m., šv. Teresės laišakai, išleisti 1669 m., Dluogošo kronika, išleista 1711 m. Leipcige, Flavijaus darbai ir kt. Varšuvą pasiekė ir Mokslo bičiulių draugijos Vilniuje rinkiniai (paveikslai, ražiniai, piešiniai), 16 paveikslų iš Misionierių vienuolyno⁴².

Tam tikras pastangas perimti lenkiškų institucijų bibliotekas ir jas persiųsti į Lenkiją dėjo ir nuo 1944 m. rudens Vilniuje veikęs Lenkų patriotų sąjungos skyrius Vilniuje (jos centras veikė Maskvoje). 1945 m. vasarą sąjungos valdyba kreipėsi į LSSR Švietimo liaudies komisariatą, prašydama perduoti jai 3-iosios lenkų gimnazijos patalpose

⁴⁰ 1945 m. gruodžio 10 d. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR Kultūros ir spaudos skyriaus vedėjos M. Rzeuskos ataskaita, ten pat, 19, l. 405.

⁴¹ 1946 m. birželio 22 d. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR Kultūros ir spaudos skyriaus vedėjos M. Rzeuskos sudarytas kultūros vertybių, išsiųstų į Nacionalinį muziejų Varšuvoje, sąrašas, ten pat, Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR fondas, 3, l. 295–298; A. P a c z o s k a, min. veik., p. 255.

⁴² A. P a c z o s k a, min. veik., p. 255.

buvusias knygas⁴³. LSSR atstovai sutiko perduoti šiai gimnazijai priklausiusias knygas, o likusias, atvežtas iš baltarusiškos gimnazijos, nutarė palikti komisariato žinioje.

Į Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio įstaigą Vilniuje kreipdavosi Lenkijos organizacijos, norėjusios įsisteigti bibliotekas⁴⁴. Jos prašė atsiųsti lenkiškų knygų.

Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio įstaiga per kultūros skyrių iš privačių asmenų kultūrinės vertybes supirkdavo. Antai 1945 m. pirmoje pusėje kultūrinių vertybių pirkimui iš Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio biudžeto buvo skirta 20 tūkst. rublių⁴⁵. Vėlesniu laikotarpiu tam pačiam tikslui buvo numatytos dar didesnės lėšos. Štai 1946 m. 4 ketvirtyje knygoms ir meno kūriniams pirkti buvo planuota skirti 300 tūkst. rublių⁴⁶. Lėšų kultūros vertybėms pirkti skyrė Lenkijos kultūros ir meno ministerija, Lenkijos ambasada Maskvoje. Už gautas lėšas buvo nupirkti paveikslai, raiziniai, baldai, žemėlapiai, numizmatikos ir keramikos dirbiniai⁴⁷.

Kultūrinių vertybių atrankai ir vertei nustatyti buvo pasitelkti lenkai specialistai. Antai knygas atrinkti padėdavo bibliotekininkė, ilgametė Vrublevskio bibliotekos darbuotoja Janina Kapuścińska, archyvinius dokumentus – Valstybinio archyvo darbuotojai archyvistai Stefanas Rosiakas, Euzebijusz Łopaciński, muziejinius dalykus – Vilniaus dailės muziejaus direktoriaus pavaduotojas Józefas Kojdeckis, to paties muziejaus darbuotojas Jerzis Hoppenas⁴⁸.

Kultūros skyriaus darbuotojai norinčius išvažiuoti asmenis ragindavo pasiimti kuo daugiau knygų, paveikslų, raizinių, aiškindami, kad jie turi didelę materialinę ir kultūrinę vertę. Jeigu asmuo neturėdavo pinigų vertybių transportavimui, tai skirdavo tam lėšų arba duodavo dėžių pakavimui. Be to, kultūros skyriaus darbuotojai padėdavo žmonėms atrinkti vertingiausias, rečiausias kultūros vertybes. Kai kuriems asmenims, norėjusiems pasiimti antikvarinius baldus, skyriaus darbuotojai patardavo neskubėti išvažiuoti, nes galbūt tuo klausimu įvyks kokių nors permainų⁴⁹.

⁴³ 1945 m. birželio 12 d. Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie LSSR LKT bibliotekų skyriaus viršininko A. Poškaus raštas LSSR Švietimo liaudies komisarui J. Žiugždai, *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 476, ap. 1, b. 2, l. 93.

⁴⁴ 1946 m. birželio 5 d. Lenkijos geležinkelių Ščecino rajono pirmininko raštas Lenkijos vyriausiajam įgaliotiniui repatriacijai Vilniuje, *NAA*, Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR fondas, 175, l. 103.

⁴⁵ 1945 m. gegužės 5 d. S. Ochotskio raštas generaliniam įgaliotiniui repatriacijai Varšuvoje, ten pat, Generalinio įgaliotinio repatriacijai fondas, 3, l. 4.

⁴⁶ 1946 m. spalio 9 d. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje J. Szkopo raštas Lenkijos vyriausybės generaliniam įgaliotiniui repatriacijai Varšuvoje, ten pat, 19, l. 171.

⁴⁷ A. P a c z o s k a, min. veik., p. 255.

⁴⁸ 1945 m. kovo 8 d. instrukcija registruojant kultūrinės Vilniaus ir Vilniaus krašto vertybes, *NAA*, Generalinio įgaliotinio repatriacijai Varšuvoje fondas, 2, l. 28; 1945 m. vasario 28 d. Vilniaus valstybinio dailės muziejaus tarnautojų, išvykstančių į Lenkiją, sąrašas, *Lietuvos dailės muziejaus archyvas*, f. 1, ap. 1, b. 34, l. 40.

⁴⁹ 1945 m. balandžio 19 d. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje Kultūros ir spaudos skyriaus viršininkės M. Rzeuskos ataskaita, ten pat, 19, l. 28.

Vėliau tapo tradicija, kad išvažiuojantys asmenys dalį kultūros vertybių padovano davė vyriausiojo įgaliotinio įstaigai ar kokiai nors konkrečiai Lenkijos institucijai. Tokiu būdu iki 1945 m. balandžio vidurio dovanų buvo gauta daugiau kaip 20 tūkst. knygų egzempliorių, keliasdešimt labai vertingų paveikslų originalų ir kt. muziejinių vertybių. Tarp kitų dovanų išsiskyrė nepaprastai turtinga Tadeuszo Turkowskio biblioteka. Kultūrinės vertybes mažais kiekiais su kiekvienu ešelonu persiūsdavo į Lenkiją.

Tuometinės LSSR vadovybės požiūris į kultūrinių vertybių išvežimą buvo nevienareikšmis. Apie būtinybę apsaugoti nuo išvežimo į Lenkiją istorijos ir meno vertybes Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktorius L. Karsavinas informavo Meno reikalų valdybos prie LSSR LKT viršininką Juozą Banaitį dar 1945 m. vasario 23 d.⁵⁰ Pastarasis pritarė muziejaus direktoriaus L. Karsavino siūlymui pirkti kultūros vertybes iš persikeliančių į Lenkiją asmenų už sutartinę kainą. 1945 m. kovo pradžioje J. Banaitis kreipėsi į finansų liaudies komisarą prašydamas lėšų (350 tūkst. rub.) kai kurioms meno vertybėms nupirkti ir tokiu būdu praturtinti Lietuvos muziejus⁵¹. Jis siūlė nupirkti unikalų Vilniaus fotonuotraukų kolekciją, kurios 50 proc. sudarė jau neegzistuojančių objektų nuotraukos, keletą komplektų antikvarinių baldų, senų porcelianinių dirbinių, Vilniaus aukštutinės pilies rekonstrukcijos medinį modelį ir kt. Matyt, į jo pasiūlymą buvo sureaguota, nes Vilniaus valstybinis dailės muziejus nusipirko dalį minėtųjų vertybių⁵². Reikėtų pabrėžti, kad LSSR Užsienio reikalų liaudies komisariatas neoficialiai laikėsi nuomonės, kad nereikia trukdyti išvažiuojantiems išsivežti viso turto leidžiamo tonažo ribose, jeigu tai jų nuosavybė. Tačiau nuosavybę patvirtinančių dokumentų nebuvo reikalaujama.

Vilniaus miesto vykdomojo komiteto atsakingi pareigūnai mažai rūpinosi kultūrinėmis įstaigomis ir jų saugomomis vertybėmis. 1944 m. antrojoje pusėje vadovaujančiose miesto institucijose vyravo abejingas požiūris. Kreipiantis dėl bibliotekų darbo klausimų dažnai buvo galima išgirsti: „kam tokiais niekais karo metu užsiimti“⁵³. Tačiau Vilniaus miesto vykdomasis komitetas bibliotekų ir muziejų darbuotojams leido rinkti įvairias kultūrinės vertybes. Jau 1944 m. vasarą Vilniuje buvo organizuota knygų rinkimo akcija. Jos metu viešųjų bibliotekų darbuotojai rinko

⁵⁰ 1945 m. vasario 23 d. Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktoriaus L. Karsavino raštas meno reikalų valdybos prie LSSR LKT viršininkui, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 36, l. 4–5.

⁵¹ Meno reikalų valdybos prie LKT viršininko J. Banaičio 1945 m. kovo 1 d. raštas LSSR finansų liaudies komisarui, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 111, l. 62a–64a.

⁵² Vilniaus valstybinio dailės muziejaus meninių objektų pirkimo komisijos posėdžio, įvykusio 1945 m. kovo 1 d., protokolai Nr. 1, tos pačios komisijos posėdžio, įvykusio 1945 m. kovo 14 d., protokolai Nr. 2, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 34, l. 44–48; b. 35, l. 90–93.

⁵³ Pranešimas apie bibliotekas. Be datos (turėtų būti 1944 m. 2-oji pusė – V. S.), *Literatūros ir meno archyvas*, f. 476, ap. 1, b. 3, l. 6.

knygas iš apleistų butų ar privačių bibliotekų. Pavyko surinkti apie 35 tūkst. knygų⁵⁴. Tokiu būdu buvo išsaugotos rašytojų Jeronimo Cicėno, Eugenijaus Matuzevičiaus, režisieriaus Jurgio Blekaičio, kai kurių universiteto dėstytojų bibliotekos. Kiek vėliau panaši akcija vyko renkant muziejinės reikšmės dalykus⁵⁵.

Lenkija per savo ambasadą Maskvoje keletą kartų kėlė Lietuvoje likusių archyvų ir bibliotekų gražinimo klausimą. 1946 m. pavasarį buvo prašoma perduoti įvairių kultūrinių vertybių. LSSR užsienio reikalų ministerija Maskvą informavo, jog kai kurie prašomi archyvai sudegė, kiti – dingę, todėl Lenkijai galima būtų perduoti kai kurių dokumentų kopijas arba sudaryti galimybes jos mokslininkams susipažinti su jais⁵⁶. Vėliau Lenkija per savo ambasadą Maskvoje vėl kreipėsi į SSRS Užsienio reikalų ministeriją, prašydama jai perduoti įvairių dvarų rinkinių, Vilniaus universiteto ir Mokslų akademijos bibliotekų, Vilniaus evangelikų-reformatorių sinodo archyvo ir kt. kultūrinių vertybių⁵⁷. Dėl to buvo kreiptasi į LSSR MA prezidentą Juozą Matulį ir sekretorių Kazimierą Bieliuką, kurie argumentuotai atmetė Lenkijos pretenzijas ir LSSR užsienio reikalų ministerijai pasiūlė mainus – MA biblioteka galėtų kai kuriais leidiniais pasikeisti su Krokuvos universiteto biblioteka. 1948 m. Lenkijos užsienio reikalų ministerija kreipėsi į SSRS URM prašydama perduoti jai Vilniaus universitetui priklausančius Joachimo Lelevelio ir net visus universiteto kartografinius rinkinius⁵⁸.

Dalis kultūros vertybių Lenkijai buvo perduota. 1947 m. iš LSSR MA bibliotekos į Torunės universitetą iškeliavo profesoriaus Manfredo Kridlio biblioteka, kuri čia buvo saugoma nuo 1940 m., taip pat buvo perduota apie 40 tūkst. knygų (daugiausia mokymo priemonės)⁵⁹.

⁵⁴ 1945 m. kovo mėn. Kultūros švietimo įstaigų komiteto prie LSSR LKT bibliotekų skyriaus viršininko A. Poškos pranešimas „Iš dvasinės kultūros lobyno veiklos (žodis apie knygą ir bibliotekinius)“, ten pat, l. 42.

⁵⁵ Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktoriaus raštas Nr. 334 (turėtų būti 1945 m. pavasaris – V. S.) Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkui, *LDMA*, f. 1, ap. 1, b. 34, l. 74.

⁵⁶ LSSR užsienio reikalų ministro pavaduotojo A. Knyvos 1946 m. rugpjūčio 5 d. raštas SSRS URM 4 skyriaus viršininkui Pavlovui, *LCVA*, f. R-1019, ap. 4, b. 10, l. 18.

⁵⁷ SSRS užsienio reikalų ministerijos 4 skyriaus vedėjo A. Aleksandrovo 1947 m. rugpjūčio 21 d. telefonograma LSSR užsienio reikalų ministrai P. Rotomskiui, ten pat, b. 16, l. 1. 80.

⁵⁸ Z. K i a u p a, min. veik., p. 116.

⁵⁹ 1947 m. gegužės 14 d. LSSR užsienio reikalų ministro pavaduotojo A. Knyvos telefonograma SSRS užsienio reikalų ministerijos 4 skyriaus vedėjui A. Aleksandrovui, *LCVA*, f. R-1019, ap. 4, b. 16, l. 18; 1947 m. gegužės 16 d. LSSR užsienio reikalų ministro pavaduotojo A. Knyvos telefonograma SSRS užsienio reikalų ministerijos 4 skyriaus vedėjui A. Aleksandrovui, ten pat, l. 23.

Išvados

1944–1947 m. priverstinis lenkų persikėlimas iš Lietuvos į Lenkiją labai paveikė Vilniaus miesto etninę gyventojų sudėtį, lenkų bendruomenės kiekybinę ir kokybinę poziciją (čia liko 15–20 proc. ankstesnių miesto gyventojų lenkų, daugiausia kilusių iš žemesnių socialinių sluoksnių, su silpnesne etnine savimone).

Ženklūs buvo kultūriniai praradimai. Į Lenkiją išvyko dauguma lenkų inteligentijos, svarbios Vilniaus lenkų bendruomenei ir jos gyvenimui. Po masinio lenkų išvykimo Vilniuje lenkų bendruomenės gyvenime susidarė kultūrinė tuštuma, kurią dar pagilino 1956–1959 m. lenkų migracija į Lenkiją. Tuo metu iš Vilniaus išvyko per 13 tūkst. suaugusiųjų asmenų. Kartu su išvykusiais lenkais į Lenkiją iškeliavo daug kilnojamųjų kultūros vertybių, tarp kurių buvo ir priklausiusių Vilniaus valstybinėms ar visuomeninėms institucijoms.

Po masinio lenkų išvykimo Vilnius prarado turėtą lenkišką pobūdį, lenkų kalbos ir kultūros reiškimosi viešas erdves užėmė rusų kalba ir sovietinės kultūros elementai.

THE DEPARTURE OF POLES FROM VILNIUS DURING 1944–1947: THE QUESTION OF CULTURAL TREASURES

Summary

VITALIJA S T R A V I N S K I E N Ė

The radical political and economic – social changes that began after the 1944 Soviet occupation of Lithuania as well as the interstate agreements between the USSR and Poland determined that the autumn of the same year saw the beginning of the forced migration process from Lithuania to Poland, which caused many thousands of Polish Vilnius City residents to move. The movable cultural treasures they had accumulated and preserved also travelled to Poland together with the departing Poles.

The article reveals under what circumstances movable cultural treasures fell into the hands of Poland during the relocation of the Poles to that country, who took care of the co-ordination of this work, and to which Polish institutions the aforementioned treasures fell. The question of privately owned cultural treasures is mostly encountered at the research centre. But it should be noted that part of the treasures of Vilnius public or state organisations, which should be considered a part of the Lithuanian cultural heritage, travelled together with them to Poland.

The relocation of the Poles and related questions were regulated by an agreement signed on 22 September 1944 by the LSSR and Poland's National Liberation Committee and concerning the exchange of inhabitants of certain ethnic groups. The registration of individuals wishing to move to Poland began at the end of the same year. But due to the exhortation not to move to Poland, which was still being strongly voiced by the Polish clergy and the Polish underground in Vilnius and the Vilnius region, as well as due to subjective factors, the city's inhabitants chose a tactic of passively waiting. In an attempt to destroy the Polish underground and reduce the ranks of its supporters, the NKVD-NKGB began repressions, which forced the Poles to choose to move to Poland. The clarified international situation, which dashed the hopes of Vilnius' Polish inhabitants that the city would belong to Poland, created a big impulse to move. Of over 111 thousand individuals who registered during 1944–1946 to move to Poland, about 90 thousand (80–85 per cent of all the city's inhabitants) did so.

Movable cultural treasures also travelled together with the people moving to Poland. Their shipment occurred through the institution of the Polish government's chief representative for evacuation in the territory of the LSSR, one of whose job goals was the preservation of cultural treasures, i.e. their shipment to Poland. This was taken care of at the institution by a special department headed by Dr. Marija Rzeuska. This department collected information for claims purposes about Vilnius city libraries, archives, and museum holdings, maintained ties with Poles, who were cultural representatives, with the aim of helping them to ship the cultural treasures they owned or to take possession of them over, and collected, bought, and sent to Poland various cultural treasures.

Attention was mostly focussed on museum and archival treasures and books (fifteenth – eighteenth century manuscripts, old publications, pictures, and, numismatics). The employees of the institution of Poland's chief representative were also interested in antique furniture even though it was more difficult to ship it to Poland. Museum treasures mostly went with evacuation echelons

to Poland's national museum while the books mostly went to Poland's national library, ministry of education, and university libraries in Krakow, Toruń, Poznan, Łódź, Lublin, etc. In this way about 100 thousand books and several thousand museum treasures were sent to Poland.

The following conclusions drawn from this relocation process are formulated at the end of the article:

The 1944–1947 forced relocation of Poles from Lithuania to Poland greatly affected the ethnic composition of the inhabitants of the city of Vilnius as well as the quantitative and qualitative position of the Polish community. (Only 15–20 percent of the city's earlier Polish inhabitants, mostly from the lower social strata and with a weaker ethnic self awareness, remained.)

The cultural losses were significant. The majority of the Polish intelligentsia, who were important to Vilnius' Polish community and its life, moved to Poland. After the mass departure of the Poles, a cultural vacuum, which further deepened during the 1956–1959 migration of Poles to Poland, was created in the life of the Polish community in Vilnius. Over 13 thousand adults left Vilnius at that time. Many movable cultural treasures, including as well some that belonged to Vilnius state and public institutions, travelled together with the departing Poles to Poland.

After the mass departure of the Poles, Vilnius lost the Polish character it had once possessed and the manifestations of the Polish language and culture in the public space were replaced by the Russian language and elements of Soviet culture.

Gauta 2006 m. gruodžio mėn.

Vitalija S t r a v i n s k i e n ė – hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – etninės Lietuvos lenkų bendruomenės problematika 1944–1990 m.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108
El. paštas: stravinskiene@istorija.lt